

ЛОГОР САЈМИШТЕ У БЕОГРАДУ

„Наша равнодушност према злу чини нас саучесницима у злочину”
Егил Арвик, приликом доделе Нобелове награде за мир 1986. године

Предвиђено за рад са ученицима трећег и четвртог разреда средње школе.

Планирано време – 3 школска часа (1 час у учионици и 2 часа у Јеврејском музеју у Београду или поред било ког спомен обележја у Србији посвећеног страдалим Јеврејима у Другом светском рату¹).

Први час

Циљ часа:

- Повезивање стечених знања са раније стеченим знањима о нацизму
- Стицање знања о Холокаусту и контекста у којем је настао Холокуст
- Оспособљавање за посматрање, анализирање и закључивање на основу историјских извора
- Разумевање начина на који су Јевреји и други, били мета прогона
- Развијање критичког мишљења код ученика

Резултат часа

Ученик ће:

- Знати појам Холокауста
- Знати порекло термина
- Разумети ток догађаја
- Знати о Холокаусту у Србији
- Разумети на који начин су Јевреји и друге групе губили идентитет и били мета прогона
- Умети да анализира историјске изворе уз помоћ наставника и самостално

Наставна средства

Текстуална : *Нирнбершки закони*

- Закон о заштити немачке крви
- Закон о држављанству
- Правна дефиниција појма „Јевреј”

¹ Уколико, у месту, не постоји такво спомен-обележје, ученици и професор могу отићи на железничку станицу. Железничке станице и возови, као средство депортације до логора, представљају симбол страдања и патње Јевреја.

(Preuzeto iz S. Koren, S. Vidas, *Priručnik za nastavnike povjesti za osmi razred osnovne škole*, Zagreb, 2002, 103.)

– Извештај поручника Валтера од 1. 11. 1949. године, Зборник НОР, том I, књига 1, Београд, 1941.

– *Лист уредба војној зайоведника у Србији*, № 8, Београд, 31. мај 1941.

Активност наставника:

Наставник:

- Припрема материјал
- Дели ученике у групе
- Дели материјал
- Излаже
- Пружа помоћ ученицима приликом ишчитавања и анализирања материјала
- Интегрише час и ставља акценат на најбитније

Активност ученика:

Ученик:

- Слуша излагање
- Чита материјал
- Анализира на основу постављених питања
- Доноси закључке (самостално и у оквиру групе)
- Излаже
- Поставља питања

Ток часа

Прва активност: Наставник упознаје ученике са:

- Појмом Холокауста
  - Пореклом термина „холокауст”
  - Доласком нациста на власт
  - Доношењем *Нинбершких закона*
  - Кристална ноћ
  - Појмом „коначно решење”
  - Антијеврејским мерама у Краљевини Југославији
- (Користи Прилог бр. 1)

Друга активност: Рад у групама – анализа докумената

Наставник ученике у разреду подели у шест група и свака група добије један историјски извор и питања на која ће одговрати у оквиру својих група.

Прва и шеста група добијају део текста *Нинбершких закона* (Прилог бр. 2) и питања:

1. Какав је ово документ?
2. Ко је написао овај документ?
3. Када је написан овај документ?
4. За кога је написан овај документ?
5. Ко се сматра Јеврејином?
6. Шта је све забрањено Јеврејима?
7. На који начин су обележени?

Друга и пета група добијају *Лисџ уредбу војној зајоведника у Србији-наредба која се односи на Јевреје и Циџане* (Прилог бр. 3) и питања:

1. Какав је ово документ?
2. Ко је написао овај документ?
3. Када је написан овај документ?
4. За кога је написан овај документ?
5. Ко се на основу Уредбе сматра Јеврејином?
6. Шта је све забрањено Јеврејима?
7. На који начин су обележени?
8. Ко је одговоран за извршење наредбе?

Трећа и четврта група добија *Извешџај поручника Валџера од 1. 11. 1941. године* (Прилог бр. 4) и питања:

1. Ко пише овај документ?
2. Када је написан?
3. За кога је написан? Какав је ово документ?
4. Да ли је писац документа очевидац догађаја?
5. О чему се говори у овом документу? (да ли извештава, прослеђује податке, описује догађај, износи мишљење, препоруке, закључке...?)
6. Зашто је написан овај документ?
7. Да ли је документ поуздан?
8. О чему говори поручник Валтер?
9. Зашто је забринут поручник Валтер?
10. Које предлоге даје поручник Валтер?

Трећа активност: Презентовање резултата групног рада

Представник групе излаже одговоре на питања до којих су дошли у оквиру рада у групама. Групе које су имале исти задатак могу да додају само оне одговоре који су различити у односу на групу која је прва излагала.

Питање за цело одељење:

У којим тачкама се поклапају Нирнбершки закони са Уредбом?

Четврта активност:

Наставник интегрисхе и акценат ставља на:

1. Појам Холокауста и контекст у којем је настао;

2. Начин на који су Јевреји и други губили идентитет и били мета прогона.

Други и трећи час (спојено)

Циљеви часа:

- Неговање сећања на догађаје из прошлости.
- Развијање емпатије према страдању Јевреја за време Другог светског рата.
- Повезивање раније стечених знања о нацизму са новим знањима о Холокаусту.
- Оспособљавање за посматрање, анализирање и закључивање на основу историјских извора.
- Развијање креативног и критичког мишљења код ученика.

Резултат часа

Ученик ће:

- Неговати сећање на страдале и преживеле.
- Разумети на који начин су Јевреји и друге групе губили идентитет и били мета прогона.
- Разумети последице Холокауста.
- Умети да анализира историјске изворе уз помоћ наставника и самостално.

Наставна средства

- *Историјати Београдској сајмистици*, текст преузет са сајта *Јеврејски лојор на Београдском сајмистици: Историја и сећање*, <http://www.holokaust.rs> (или <http://www.sajmiste.info>). Аутор сајта је др Јован Бајфорд, доцент на Катедри за друштвене науке Отвореног универзитета у Великој Британији (Прилог бр. 5).
- *Писма Хилде Дајч*, преузета са сајта *Јеврејски лојор на Београдском сајмистици: Историја и сећање*, <http://www.holokaust.rs> (Прилог бр. 6).

Активност наставника

Наставник:

- Води ученике у Јеврејски музеј или до спомен-обележја
- Припрема материјал
- Дели ученике у групе
- Дели материјал
- Излаже
- Пружа помоћ ученицима приликом ишчитавања и анализирања материјала
- Интегрише час и ставља акценат на најбитније

Активност ученика

Ученик:

- Слуша излагање
- Чита материјал
- Анализира на основу постављених питања
- Доноси закључке (самостално и у оквиру групе)
- Излаже
- Поставља питања

Прва активност

Овај сегмент отпочиње кратким излагањем наставника о историјату Сајмишта и у шта је он претворен. Излагање је на основу понуђеног материјала који је преузет са сајта *Јеврејски лоџор на Београдском сајмишћу: Историја и сећање* (директан линк: <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/sajmiste-logor.php>) (10 минута) (Прилог бр. 5)

Друга активност Рад у групама – анализа докумената (30 минута)

Разред поделити у четири групе.

Свака група добија Уводни текст о Хилди Дајч (да би разумели о коме се ради), једно писмо која је написала Хилда Дајч, као и њену слику.

Група има задатак да прочита писмо и одговори на постављена питања.

(Користити Прилог бр. 6)

Прва група добија Уводни текст о Хилди Дајч, њену слику и *Прво писмо Хилде Дајч* и питања:

1. Какав је ово документ?
2. Ко пише овај документ (ко је у потпису овог документа)?
3. Када је написан?
4. За кога је написан?
5. Колико година има Хилда Дајч када одлази у логор?
6. Да ли Хилда мора у том тренутку да иде у логор?

Друга група добија Уводни текст о Хилди Дајч, њену слику и *Друго писмо Хилде Дајч* и питања:

1. Какав је ово документ?
2. Ко пише овај документ (ко је у потпису овог документа)?
3. Када је написан?
4. За кога је написан?
5. Какви су услови живота у логору?
6. Да ли Хилда полако посустаје или је оптимиста?

Трећа група добија уводни текст о Хилди Дајч, њену слику и *Треће писмо Хилде Дајч* и питања:

1. Какав је ово документ?
2. Ко пише овај документ (ко је у потпису овог документа)?
3. Када је написан?
4. За кога је написан?
5. Какви су услови живота у логору?
6. Када започињу прва одвођења из логора?
7. Да ли Хилда зна куда одводе логораше?
8. Да ли Хилда посустаје или је оптимиста?

Четврта група добија уводни текст о Хилди Дајч, њену слику и *Четврто писмо Хилде Дајч* и питања:

1. Какав је ово документ?
2. Ко пише овај документ (ко је у потпису овог документа)?
3. Када је написан?
4. За кога је написан?
5. Какви су услови живота у логору?
8. Да ли Хилда посустаје или је оптимиста?

Трећа активност

Читање писма Хилде Дајч (15 минута)

Из сваке групе један ученик гласно прочита писмо којим се група бавила.

Четврта активност

Презентација резултата групног рада (20 минута)

Пета активност

Интеграција наставника (5 минута)

Наставник замоли да сваки ученик каже у једној речи кључни утисак о активности коју су реализовали.

ПРИЛОГ 1

Холокауст је био систематско, бирократско, од државе одобрено прогонство и убиство око шест милиона Јевреја од стране нацистичког режима и његових сарадника. Холокауст је реч грчког порекла и значи жртва ватре. Нацисти, који су на власт у Немачкој дошли у јануару 1933. веровали су да су Немци расно супериорни, а Јевреји осуђени на „живот недостојан живота”. Због „расне инфериорности” на мети нациста су се у време Холокауста нашле и друге групе: Роми / Синти (Цигани), инвалиди и неки од словенских народа (Пољаци, Руси и други). Остали су прогањани због политичких разлога или понашања, међу њима и комунисти, социјалисти, Јеховини сведоци и хомосексуалци.²

² Припреме за дан сећања на Холокауст, предлози за наставнике, Јад Вашем, 2006, стр 3.
Преузето са сајта <http://www1.yadvashem.org/education/Serbian/Guideline.pdf>

Одмах по доласку на власт, нацисти су укинули грађанске слободе, распустили су политичке странке и синдикате и забранили штрајкове, тако да је успостављена тоталитарна владавина. Прогоне Јевреја вршили су у етапама. У периоду од априла 1933. до септембра 1935. неаријевци су уклањани из јавних служби, правних и медицинских професија и образовних установа. Септембра 1935. уведени су Нирнбершки закони којима је одређено ко су Јевреји (свако ко до трећег колена има некога у породици ко је Јеврејин, сматра се Јеврејином), Јеврејима је забрањено право гласа и право брака између Јевреја и аријеваца. Последица тога је био одлазак 118.000 Јевреја из Немачке до краја 1937. године.

Октобра 1938. године 17.000 Јевреја је прогнано из Немачке и њих 5.000 се нашло на источној граници на „ничитој територији”. Један млади седамнаестогодишњак, чији су се родитељи налазили тамо, а који је живео у Паризу, због немогућности да помогне родитељима узео је револвер и у немачкој амбасади смртно ранио немачког аташеа. То је био повод да се 9. новембра 1938. у целој Немачкој догоди погром Јевреја, познат као „Кристална ноћ” („ноћ разбијања стакла”, *Kristallnacht*). У овој ноћи запаљено је шесто синагога, пљачкане су и разбијане јеврејске радње, људи су пребијани и убијани. Њих 30.000 је одведено у концентрационе логоре.

До 1939. године од пола милиона Јевреја у Немачкој, колико их је било када је Хитлер дошао на власт, 300.000 је напустило Немачку али она још није била *judenrein* („ослобођена од Јевреја”). Одмах после освајања Пољске Јевреји су сатерани у гета (највећи је био у Варшави). Масовна убиства су се већ увелико одигравала када су примењени планови за „Коначно решење”. Одлука о примени „Коначног решења” донета је у јануару 1942. на састанку у вили Ванзе близу Берлина. Ту су се окупили представници свих немачких министарстава и агенција позвани од стране Рајнхарда Хајдриха, шефа Главне канцеларије безбедности и договорили како је најбоље да се спроведе „Коначно решење” јеврејског питања. Након одлуке да се искорени целокупна јеврејска популација почиње се са изградњом логора смрти, и у пуној мери почињу индустријализована масовна убијања Јевреја.³

Краљевина Југославија – од тренутка везивања владајућих кругова (Влада Милана Стојадиновића) за фашистичку Немачку и Италију у Краљевини Југославији профашистички курс осетио се и према Јеврејима. Поред растуће антијеврејске пропаганде, 1940. донета је и „Уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања рада са предметима људске исхране”, као и „Уредба о упису лица Јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших средњих учитељских и других средњих школа”. Овим уредбама ограничено је право школовања за јеврејско становништво у целини, као бављење одређеним професијама. После окупације 31. маја 1941. ступила је на снагу Уредба војног заповедника у Србији, која подржава Нинбершке законе.⁴

³ Д. Голдберг, Ц. Рејнер, *Јевреји, историја и религија*, Београд, Клио, 2003, 191–199.

⁴ М. Кољанин, *Јевреји и антијеврејизам у Краљевини Југославији 1918–1914*, Београд, 2008, 423–424.

Холокауст у окупираној Србији

Текст преузет са сајта *Јеврејски лојор на Београдском сајмишту: историја и сећање* <http://www.holokaust.rs>

(Директан линк: <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/sajmiste-logor.php>)

Од првог дана окупације, чланови јеврејске заједнице у Србији и Банату били су подвргнути различитим видовима дискриминације. Већ 13. априла 1941, чак пре него што је Југословенска армија званично капитулирала, Вилхелм Фухс (Wilhelm Fuchs), шеф Специјалне јединице немачких безбедносних снага (Einsatzgruppe) са седиштем у Београду, наредио је регистрацију београдских Јевреја. Убрзо потом, обласни командант, пуковник Ернст Мориц фон Каизенберг (Ernst Moritz von Keisenberg), издао је декрет којим им је ограничио слободу кретања.⁵ Године 1941. дана 29. априла, новопостављени шеф војне управе у Србији, Харалд Турнер, издао је прво званично наређење које се односило на регистрацију Јевреја и Рома широм Србије. Наређење које је почињало дефиницијом Јевреја установљеном Нирнбершким законима из 1935. године, наметало је, онима на које се дефиниција односила, строга ограничења у свакодневном животу. За Јевреје је прописано ношење жутих трака, уведен принудни рад и полицијски час, ограничен приступ храни, свакодневним животним потрепштинама и забрањено коришћење јавног превоза.⁶

Током тринаест наредних месеци, око 16.000 Јевреја убијено је у окупираној Србији (укључујући Банат). Овај број обухвата више од 11.000 јеврејских грађана Србије, углавном из Београда, 3.800 Јевреја из Баната и 1.100 јеврејских избеглица из централне Европе (углавном Аустрије), чији је бег преко Југославије до Палестине прекинут немачким нападом на Србију у априлу 1941. Коначан број жртава представља скоро 90% предратне јеврејске популације у Србији. Осталих 10% је преживело тако што су се прикључили партизанима, бекством у делове Југославије окупиране снагама Италије, или једноставно – скривањем.

Систематско уништење Јевреја у окупираној Србији одвијало се у две фазе. У првој, која је трајала од јула до новембра 1941, у оквиру мера одмазде (Геиселмордполитик) које су спроводиле снаге Вермахта, стрељани су Јевреји, мушкарци. У другој фази, између децембра 1941. и маја 1942, жене и деца су интернирани у логор на Сајмишту (Semlin Judenlager) у Београду где су убијени гушењем издувним гасовима у покретном камиону – гасној комори.

⁵ Види Walter Manoschek, 'The extermination of Jews in Serbia', u U. Herbert (ur.) National Socialist extermination policies: contemporary German perspectives and controversies, (Oxford: Berghan Books, 2000), str. 164.

⁶ Branislav Božović, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu, 1941-1944* (Beograd: Srpska školska knjiga, 2004), str. 282-283.

Наредба да се у оквиру мера одмазе стрељају Јевреји званично је издата октобра 1941, иако је ово била уобичајена пракса још од најранијих дана окупације. У ствари, већ у јулу, у ишчекивању отпора српских комуниста који је уследио након немачког напада на Совјетски Савез, нацистичке власти у Београду наредиле су јеврејском представничком телу (*Vertretung der Jüdischen Gemeinschaft*) да недељно испоручује 40 талаца који ће бити убијени као одговор на нападе на немачке снаге. Због тога се у већини јавних саопштења из тог времена, као жртве одмазде спомињу „комунисти и Јевреји”.⁷

Крајем августа 1941. немачке власти наредиле су масовно затварање јеврејских мушкараца у концентрационе логоре у Београду (Топовске шупе) и Шапцу.⁸ Први заточеници у логору Топовске шупе, некадашњој касарни Југословенске војске, на периферији престонице (Вождовац), њих око 1.500 Јевреја, мушкараца, били су депортовани из Баната, да би им се ускоро придружили и Јевреји из Београда. У логору у Шапцу био је мали број локалних Јевреја, али и 1.100 јеврејских избеглица из Аустрије (укључујући жене и децу) који су у том статусу у граду боравили од 1940.

Првобитна намера нацистичких вођа била је да се „јеврејско питање” у Србији реши депортацијом заточених на исток. Почетком септембра 1941. немачке власти, посебно Харалд Турнер и опуномоћеник немачког Министарства иностраних послова Феликс Бенцлер (*Felix Benzler*), у више наврата су покушале да Јевреје депортују у Румунију, Русију или Пољску.⁹ У Пољској, међутим, још нису били основани одговарајући концентрациони логори, а остале потенцијалне дестинације тада нису биле вољне или спремне да прихвате Јевреје из Србије. Када је, за решење овог питања, од Берлина затражен савет, следио је једноставан одговор: „*Ajman predlaže streljanje*”.¹⁰ Стрелачки одреди – метод коришћен за убијање Јевреја у окупираним деловима тадашњег Совјетског Савеза, требало је да буде примењен и у Србији.

Током октобра 1941. број јеврејских заточеника у логорима у Београду и Шапцу нагло је опао. Скоро свакога дана камиони пуни људи одвожени су до губилишта у селима Засавица и Јабука, где су и сахрањивани у масовним гробницама. Погубљења су постала још чешћа после октобра 1941. када је као одговор на све већи партизански отпор, новопостављени главнокомандујући генерал немачке војске у Србији, Франц Беме (*Franz Böhme*) увео, такозване, „мере покајања”: Оне су обелодањене у званичној наредби да се за сваког убијеног немачког војника има погубити 100

⁷ Ова наредба потекла је од Генерала Вилхелма Фукса, види Јаша Романо, *Јевреји Југославије 1941–1945, жртве геноцида, учесници НОР-а* (Београд, Савез јеврејских општина, 1980), стр. 69.

⁸ Christopher R. Browning, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution* (London: Holmes and Meier, 1985), str. 49.

⁹ Christopher R. Browning, *The Path to Genocide: Essays on the Launching of the Final Solution* (Cambridge: CUP, 1992), str. 128.

¹⁰ Raul Hilberg, *The Destruction of European Jews*, (London: Holmes & Meier, 1985), str. 437.

цивила, а њих 50 за сваког рањеног. У Бемеовом наређењу, најважнији је био захтев да таоци морају бити узимани из популација које укључују: „све комунисте, људе за које се сумња да су комунисти, све Јевреје и одређен број националиста и демократски настројених становника.”¹¹ Сходно томе, жртве „мера покајања”, били су пре свега јеврејски затвореници из Шапца и Београда, осумњичени комунистички симпатизери затворени у оближњем логору Бањица, као и групе Рома из Београда и околних насеља. Српско цивилно становништво страдало је највише у градовима у унутрашњости, где је број локалних Јевреја и затвореника комуниста био недовољан да испуни предвиђену квоту талаца. Немачка армија је, такође, широм Србије предузимала „казнене експедиције” на области или места за која се сумњало да скривају партизане.¹² Током два месеца Бемеовог мандата на челу војне команде (октобар–децембар 1941), убијено је приближно 30.000 цивила–укључујући готово све Јевреје мушкарце.

„Мере покајања” Генерала Бемеа: Стрељање цивила широм Србије

Погубљење Јевреја заточених у логорима у Београду и Шапцу, може се рећи да је било мотивисано комбинацијом идеолошких и практичних разлога. У свести нациста, постојало је природно поистовећење комунистичких побуњеника са Јеврејима, што је чинило Јевреје (заједно са осумњиченим комунистима) адекватном метом за одмазде. Крајем октобра 1941, када је комунистички устанак у Србији достигао врхунац, Харалд Турнер је у једном меморандуму написао да таоце треба тражити међу затвореним Јеврејима и Ромима, сматрајући то „питањем принципа, будући да ове две групе представљају елеменат несигурности и стога опасност по јавни ред и сигурност.”¹³ С друге стране, репресалије су биле и ефикасан начин за решавање „јеврејског питања”, нарочито после Ајхмановог наређења. Како је Харалд Турнер истакао у својој преписци са Берлином, спровођење Бемеових казних мера био је „непријатан посао”, али се „јеврејско питање, само по себи, најбрже решава на овај начин”.¹⁴ У једном тренутку Турнер се осврнуо на очиту нелогичност политике стрељања јеврејских талаца, будући да је одмазда требало да иде „на рачун Срба” који су чинили окосницу побуне. Овакав правац делања, он је, међутим, оправдавао позивајући се на практичне разлоге („они Јевреји су ти које већ имамо у логору”) и наводну неизбежност „коначног решења”: „Сем тога, они су такође грађани Србије и морају да нестану”.¹⁵ Како се, по завршетку рата, један немачки војник присећа: „Убијање Јевреја није имало

¹¹ Browning, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, str. 48.

¹² Manoschek, *The extermination of Jews in Serbia*, str. 176; Browning, *The Origins of the Final Solution*, (London: Henemann, 2004), str. 343.

¹³ Browning, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, str. 54.

¹⁴ Цитирано према Manoschek, *The extermination of Jews in Serbia*, str. 177.

¹⁵ Цитирано према Browning, *The Path to Genocide: Essays on the Launching of the Final Solution*, str. 135.

никакве везе са нападима партизана”. Одмазда је заправо била „алиби за истребљење Јевреја”.¹⁶

Нирнбершки закони (15. јуни 1935. године) Према књизи F. McDonougha, *Conflict, Communism and Fascism: Europe 1890–1945*, Cambridge University Press, 2001. Преузето из S. Koren, S. Vidas, *Povjest 8, Priručnik za nastavnike povjesti za osmi razred osnovne škole*, Profil, Zagreb, 2002, стр. 103.

ПРИЛОГ 2

НИРНБЕРШКИ ЗАКОНИ

Закон о заштити немачке крви

Бракови између Јевреја и грађана немачке или сродне крви су забрањени. Бракови склопљени противно овом закону су неважећи, чак и када су, у сврху изигравања закона, склопљени у иностранству (....) Сексуални односи изван брака између Јевреја и држављана немачке или сродне крви забрањени су (...) Јеврејима није дозвољено да запошљавају држављанке немачке или сродне крви млађе од 45 година као кућну послугу (...) Јеврејима је забрањено да истичу државну и националну заставу (...) С друге стране, допуштено им је да истичу јеврејске боје (Давидову звезду).

Закон о држављанству

Поданик Рајха је само онај који је немачке или сродне крви и који својим понашањем показује да је жељан верно служити немачком народу и Рајху (...).

Само грађанин Рајха ужива пуна политичка права у складу са одредбама закона (...).

Јеврејин не може бити грађанин Рајха. Нема право гласа у политичким питањима и не може бити запослен у јавној служби.

Правна дефиниција појма „Јеврејин”

Јеврејином се сматра онај коме су барем три претка у другом колону у расном погледу у потпуности Јевреји (...) Јеврејин је такође онај коме су два претка у другом колону у потпуности Јевреји и ако

- (а) припадају јеврејској верској заједници у време објављивања закона или јој се придруже касније,
- (б) је ожењен јеврејском особом у време објављивања закона или се касније ожени њом,
- (в) је потомак брака са Јеврејем (...)
- (г) је потомак ванбрачног односа са Јеврејем: фирер и канцелар Рајха могу поделити изузеће од одредби изложених у Закону.

¹⁶ Manoschek, *The extermination of Jews in Serbia*, стр. 177–178.

SAVEZ NABALJAČKIH ZADRUGA
državnih službenika, z. s. o. j.

VERORDNUNGSBLATT DES MILITÄRBEFEHLSHABERS IN SERBIEN

Bestellungen nehmen alle Kommandanturen der Militärverwaltung an.
Einzelnummern nur bei diesen. Einzelpreis 0.20 RM.

ЛИСТ УРЕДАБА ВОЈНОГ ЗАПОВЕДНИКА У СРБИЈИ

Поруџбине примају све командатуре војних управа.
Поједини бројеви добијају се само код њих. Примерак 0.20 рајхсмарка.

№ 8

Belgrad, den 31. Mai - Београд, 31 маја

1941

INHALT — САДРЖАЈ

Seite — Страна

1. Verordnung über das Verbot des Abhörens von Sendern.	83
Наредба о забрани слушања емисионих станица	
2. Verordnung betreffend die Juden und Zigeuner.	84
Наредба која се односи на Јевреје и Цигане	

VERORDNUNG

über das Verbot des Abhörens von
Sendern.

Auf Grund der mir vom Oberbefehlshaber
des Heeres erteilten Ermächtigung verordne
ich was folgt:

§ 1.

Die Bestimmungen der §§ 7 und 8 der
Verordnung über die Einführung deutschen Straf-
rechts und strafrechtlicher Bestimmungen im
besetzten jugoslawischen Gebiet (Verordnungs-
blatt für das besetzte jugoslawische Gebiet
Nr. 1) werden dahingehend erweitert, dass auch
das Abhören ausländischer (nicht-deutscher)
Rundfunksendungen durch Einzelpersonen ver-
boten ist.

§ 2.

Das Verbot des Abhörens von Rundfunksen-
dungen erstreckt sich nicht nur auf Nachrichten,
sondern auf alle Senderdarbietungen.

НАРЕДБА

о забрани слушања емисионих станица

На основу издатог ми овлашћења од
стране Главнокомандујућег војне силе наре-
ђујем следеће:

§ 1.

Одредбе из § 7 и 8 Наредбе о проширењу
немачког кривичног права и кривичних одре-
даба на окупирану југословенску терито-
рију (Лист наредба за окупирану југосло-
венску територију бр. 1) проширују се у
толико, што је забрањено и слушање поје-
диним особама иностраних (не немачких)
радио емисија.

§ 2.

Забрана слушања радио емисија не про-
теже се само на вести, него и на све врсте
програма.

§ 3.

Erlaubt ist das Abhören der Sender im deutschen Reichsgebiet (Reichssender), sowie der nachstehend aufgeführten Sender:

- 1) Sender Belgrad und Kurzwellensender Semlin;
- 2) die Protektoratssender Prag, Brünn und Mährisch-Ostrau, einschliesslich ihrer Kurzwellensender;
- 3) die Gross-Sender „Donau“, „Weichsel“ und Luxemburg, der Sender „Friesland“;
- 4) die Sender Warschau und Krakau;
- 5) der Sender Radio-Paris.

§ 4.

Wer den Bestimmungen dieser Verordnung, sowie den Bestimmungen der §§ 7 und 8 der Verordnung über die Einführung deutschen Strafrechts und strafrechtlicher Bestimmungen im besetzten jugoslawischen Gebiet zuwiderhandelt, wird mit Zuchthaus, in schweren Fällen mit dem Tode bestraft.

Belgrad, den 27 Mai 1941.

Der Militärbefehlshaber in Serbien.

VERORDNUNG

betreffend die Juden und Zigeuner.

Auf Grund der mir vom Oberbefehlshaber des Heeres erteilten Ermächtigung verordne ich was folgt:

I. Juden.

§ 1.

Jude im Sinne aller bereits erlassenen und noch zu erlassenden Verordnungen des Militärbefehlshabers in Serbien ist, wer von mindestens drei jüdischen Grosseltern teilen abstammt.

Grosseltern gelten als Juden, wenn sie der Rasse nach volljüdisch sind oder der jüdischen Konfession angehören oder angehört haben.

Den Juden gleichgestellt werden jüdische Mischlinge mit einem oder zwei jüdischen Grosseltern teilen, die nach dem 5. April 1941 einer jüdischen Religionsgemeinschaft angehört haben oder beigetreten sind.

Ebenso werden Juden gleichgestellt diejenigen jüdischen Mischlinge, die mit einer Jüdin verheiratet sind oder die Ehe mit einer Jüdin eingehen.

§ 3.

Дозвољено је слушање станица на територији Немачког Рајха (Reichssender), као и следећих емисионих станица:

1. Радио Београд и краткоталасна Радио станица Земун.
- 2) Радио станице протектората Праг, Брно и Моравска Острва као и њихове краткоталасне станице;
- 3) Велике радио станице „Дунав“, „Вишња“ и Луксембург као и станица „Фризланд“;
- 4) Радио станица Варшава и Краков;
- 5) Радио станица Париз.

§ 4.

Ко се буде огрешно о одредбе овог наређења, као и одредбе § 7 и 8 Наредбе о увођењу немачког кривичног закона и кривичних одредаба на окупираној југословенској територији, казниће се робијом, а у тежим случајевима смрћу.

Београд, 27 маја 1941 год.

Војни заповедник за Србију.

НАРЕДБА

која се односи на Јевреје и Цигане.

На основу овлашћења издатог ми од стране Главнокомандујућег војне силе наређујем следеће:

I. Јевреји

§ 1.

У смислу већ издатих наредаба и оних које ће издавати Главни војни заповедник за Србију, Јеврејином се сматра свако лице које води порекло од најмање три јеврејска претка (под овим се подразумевају родитељи оца и мајке).

Претци се сматрају за Јевреје ако су по раси пунокрвни Јевреји или припадају јеврејској вероисповести или су јој припадали.

Као Јевреји се сматрају и Јевреји мелези од једног или два јеврејска претка (под овим се подразумевају родитељи оца и мајке) који су после 5 априла 1941 године припадали заједници јеврејске вероисповести или јој приступили.

Исто тако се сматрају Јеврејима и јеврејски мелези, који су венчани Јеврејком или који ступе у брак са Јеврејком.

§ 2.

Die Juden haben sich binnen zwei Wochen nach Bekanntgabe dieser Verordnung bei den serbischen polizeilichen Meldeämtern, in deren Bezirk sie ihren Wohnsitz oder Aufenthalt haben, zur Eintragung in die Judenregister zu melden. Die Anmeldung durch den Haushaltsvorstand genügt für die ganze Familie.

§ 3.

Die Juden unterliegen einer Kennzeichnungspflicht. Sie haben am linken Oberarm eine gelbe Armbinde mit dem Aufdruck „Jude“ zu tragen.

§ 4.

Juden können nicht Träger eines öffentlichen Amtes sein. Die Entfernung aus den Ämtern hat durch die serbischen Behörden umgehend zu erfolgen.

§ 5.

Juden dürfen zum Beruf des Rechtsanwalts, Arztes, Zahnarztes, Tierarztes und Apothekers nicht zugelassen werden.

Zur Zeit zugelassene jüdische Rechtsanwälte dürfen vor Gericht oder Behörden nicht mehr auftreten.

Jüdischen Ärzten und Zahnärzten wird die Tätigkeit untersagt, soweit es sich nicht um Behandlung von Juden handelt. Am Eingang der Praxisräume ist auf die jüdische Abstammung und das Verbot der Behandlung von Nichtjuden hinzuweisen.

Jüdischen Tierärzten und Apothekern wird die Tätigkeit untersagt.

§ 6.

Zum Wiederaufbau der durch den Krieg entstandenen Schäden besteht für alle Juden beiderlei Geschlechts im Alter von 14 bis 60 Jahren Arbeitszwang.

Über den Einsatz der Juden entscheiden die zuständigen örtlichen Kreiskommandanturen oder die von dem Militärbefehlshaber in Serbien bestimmten Dienststellen

§ 7.

Juden ist der Besuch von Theatern, Kinos, Unterhaltungsstätten aller Art, öffentlichen Badeanstalten, Sportplätzen und öffentlichen Märkten verboten.

Der Besuch von Gaststätten ist Juden ebenfalls verboten, soweit nicht bestimmte Gaststätten

§ 2.

Јевреји се имају пријавити у року од две недеље после објаве ове наредбе српским полицијским пријавним властима, у чијем подручју имају место становања или се привремено налазе, да би се увели у спискове Јевреја. Пријава преко старешине куће дозвољена је на целу породицу.

§ 3.

Јевреји су дужни обележити се. Они морају носити на левој руци жуту траку са натписом „Јеврејин“.

§ 4.

Јевреји не могу бити јавни службеници. Њихово укључивање из установа морају одмах да изврше српске власти.

§ 5.

Јеврејима не може бити дозвољено упражњавање праксе адвоката, лекара, зубног лекара, ветеринара и апотекара.

Јеврејски адвокати који су досад имали адвокатску праксу не смеју више изаћи пред суд или власти као заступници.

Јеврејским лекарима и зубним лекарима се одузима пракса, у колико се не ради о лечењу Јевреја. На улазу у ординације мора бити истакнуто јеврејско порекло и забрана лечења Аријелца.

Јеврејским ветеринарима и апотекарима се забрањује рад.

§ 6.

За поправку ратом насталих штета постоји за Јевреје оба пола у старости од 14 до 60 година принудни рад.

О броју учесника Јевреја у раду одлучују подложне Окружне команде или они оделци које је одредио Главни војни заповедник на Србију.

§ 7.

Јеврејима је забрањено посећивање позоришта, биоскопа, места за разоноду сваке врсте, јавних купатила, спортских приредаба и јавних пишара.

Посећивање гостиона такође је забрањено Јеврејима, уколико извесни локали нису до-

durch den Militärbefehlshaber in Serbien für den Besuch von Juden zugelassen werden. Diese Gaststätten sind besonders zu kennzeichnen.

§ 8.

Juden dürfen nicht Inhaber von Bildungs- oder Unterhaltungsstätten sein oder in ihnen beschäftigt werden.

§ 9.

Juden, die aus dem besetzten serbischen Gebiet geflohen sind, ist die Rückkehr in dieses verboten.

Kein Jude darf ohne Genehmigung der für seinen Wohnsitz oder Aufenthaltsort zuständigen Kreiskommandantur seinen derzeitigen Aufenthaltsort verlassen.

Jeder Jude muss sich von 20 bis 6 Uhr in seiner Wohnung aufhalten.

§ 10.

Alle im Eigentum oder Besitz von Juden befindlichen Rundfunkgeräte sind sofort über die für ihren Wohnsitz oder Aufenthaltsort zuständigen Bürgermeistereien bei den Kreiskommandanturen anzumelden.

§ 11.

Die Juden und Ehegatten von Juden haben das in ihrem Eigentum oder Besitz befindliche Vermögen mit Angabe, wo sich dieses Vermögen befindet, binnen zehn Tagen nach Bekanntgabe dieser Verordnung über die für ihren Wohnsitz oder Aufenthaltsort zuständigen Bürgermeistereien bei den Kreiskommandanturen anzumelden.

Jede entgeltliche oder unentgeltliche Verfügung über das Vermögen ist verboten. Rechtsgeschäfte, die dieser Bestimmung entgegen vorgenommen werden, sind nichtig. Ausgenommen von diesem Verbot sind Ausgaben für die zum notwendigen Lebensunterhalt erforderlichen Lebensmittel.

§ 12.

Jüdische wirtschaftliche Unternehmungen oder solche Unternehmungen, die nach dem 5. April 1941 noch jüdisch gewesen sind, sind bis zum 15. Juni 1941 bei den zuständigen Kreiskommandanturen anzumelden. Zuständig ist die Kreiskommandantur, in deren Bezirk natürliche Personen ihren Wohnsitz, juristische Personen ihren Sitz haben. Dies gilt auch für jüdische wirtschaftliche Unternehmungen mit dem Sitz

били одобрење од Главног војног заповедника за Србију, да могу дозволити приступ Јеврејима. Ови локали морају бити обележени нарочитом ознаком.

§ 8

Јевреји не могу бити власници васпитних или забавних установа или да буду у њима запослени.

§ 9.

Јеврејима који су избегли из окупираних српске територије забрањен је повратак у исту.

Ни један Јеврејин не сме без одобрења за његово место становања и пребивања надлежне Окружне Команде да напусти своје дотадање место становања или пребивања.

Сваки Јеврејин мора да остане у своме стану од 20 до 6 часова.

§ 10.

Сви радио-апарати и материјал чији су власници Јевреји или се налазе у њиховом поседу, морају се одмах пријавити преко надлежне општине њиховог места становања или пребивања Окружној команди.

§ 11.

Јевреји и супружници Јевреја морају у року од 10 дана по објави ове Наредбе преко надлежне општине свог места становања или пребивања пријавити Окружној команди свој иметак са назначењем где се овај налази.

Свако располагање иметком бесплатно или уз награду забрањено је. Послови закључени на правној основи који су супротни овој одредби, поништавају се.

Од ове забране се изузимају издаци за набавку најпотребнијих намирница за одржавање живота.

§ 12.

Јеврејска привредна предузећа или она предузећа која су после 5 априла 1941 још била јеврејска, морају се пријавити надлежним Окружним командама до 15 јуна 1941. Надлежна је Окружна команда у чијем округу приватна лица имају своја места становања а правна лица своја седишта. Ово важи и за јеврејска привредна предузећа са седиштем изван окупираних територија, и то за онај део

ausserhalb des besetzten Gebietes für den im besetzten Gebiet betriebenen Teil des Unternehmens.

Die Anmeldung hat zu enthalten:

a) Namen, Sitz und Eigentümer oder Pächter des Unternehmens unter Hervorhebung der Umstände, auf Grund deren das Unternehmen jüdisch ist oder nach dem 5. April 41 noch jüdisch gewesen ist;

b) bei Unternehmen, die nicht mehr jüdisch sind, die Vorgänge, durch welche die Voraussetzungen weggefallen sind;

c) die Art des Unternehmens nach den gehandelten oder hergestellten oder verwalteten Gütern unter Hervorhebung des Hauptgegenstandes;

d) Zweigniederlassungen, Werkstätten und Nebenbetriebe;

e) den Umsatz nach der letzten Umsatzsteuererklärung;

f) den Wert des Warenlagers, der vorhandenen Rohstoffvorräte, der verwalteten Grundstücke und Gelder.

§ 13.

Wirtschaftliches Unternehmen im Sinne dieser Verordnung ist jedes Unternehmen mit dem Ziele, sich an der Gütererzeugung, der Güterverarbeitung, dem Güterumtausch und der Güterverwaltung selbständig zu beteiligen, ohne Rücksicht auf die Rechtsform des Unternehmens und ohne Rücksicht auf die Eintragung in ein Register. Es gehören dazu auch Banken, Versicherungen und Büros der Notare, das Amt des Wechselmaklers und Grundstücksgesellschaften.

Jüdisch ist ein Unternehmen, wenn die Eigentümer oder Pächter

a) Juden sind oder

b) Gesellschaften sind, bei denen ein Gesellschafter Jude ist oder

c) Gesellschaften mit beschränkter Haftung sind, bei denen mehr als ein Drittel der Gesellschafter Juden oder mehr als ein Drittel der Anteile in den Händen jüdischer Gesellschafter sind oder bei denen ein Geschäftsführer Jude ist oder mehr als ein Drittel des Aufsichtsrats Juden sind oder

d) Aktiengesellschaften sind, bei denen der Vorsitzende des Verwaltungsrats oder ein beigeordneter Verwalter oder mehr als ein Drittel des Verwaltungsrats Juden sind.

послова предузећа који се врши на окупираној територији

Пријава мора да садржи:

a) имена, седиште власника или закупца предузећа назначујући околности на темељу којих је предузеће јеврејско или је до 5 априла 1941 било још јеврејско;

б) код предузећа која више нису јеврејска, околности под којим су ове претпоставке отпале.

с) врсту предузећа према врсти робе којом се тргује, израђује или управља, назначујући главни артикал;

д) филијале, радионице и споредне радње;

е) промет према последњем опорезовању;

ф) вредност стоваришта робе, постојеће количине сировина, непокретнине којима се располаже и новац.

§ 13.

Привредно предузеће у смислу ове наредбе је свако предузеће које учествује на израђивању добара, преради добара, измену добара, и управљању добара, без обзира на правну форму предузећа и без обзира на упис у регистар. Под ово потпадају и банке, осигуравајућа друштва, канцеларије нотара, мењачнице и предузећа за непокретна имања.

Јеврејско је оно предузеће чији су власници или закупци;

а) Јевреји, или

б) друштва, чији је један члан Јеврејин, или

в) друштва са ограниченом одговорношћу, чија је једна трећина чланова Јевреја или се више од једне трећине удела налази у рукама јеврејских чланова, или чији је један пословођа Јеврејин, или су више од једне трећине чланова надзорног одбора Јевреји, или

д) акционарска друштва чији је председник управног одбора или један од заменика Јеврејин, или су више од једне трећине чланова управног одбора Јевреји.

Ein Unternehmen kann durch Entscheid des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien als jüdisch erklärt werden, wenn es überwiegend unter jüdischem Einfluss steht.

§ 14.

Alle jüdischen wirtschaftlichen Unternehmen, sowie alle juristischen Personen, die nicht wirtschaftliche Unternehmen sind und mehr als ein Drittel Juden unter den Mitgliedern oder in der Leitung haben, haben bis zum 15. Juni 1941 bei den zuständigen Kreiskommandanturen anzumelden:

die ihnen gehörigen oder verpfändeten Aktien, Gesellschaftsanteile,

stillen Beteiligungen an wirtschaftlichen Unternehmen und Darlehen an wirtschaftlichen Unternehmen,

ferner ihre Grundstücke und Rechte an Grundstücken.

Zuständig für die Entgegennahme der Anmeldung ist die Kreiskommandantur, in deren Bezirk das von der Beteiligung betroffene Unternehmen seinen Sitz hat oder in deren Bezirk das betroffene oder belastete Grundstück liegt.

§ 15.

Rechtsgeschäfte aus der Zeit nach dem 5. April 1941, durch die über das Vermögen der in § 11 und 14 genannten Personen verfügt worden ist, können von dem Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien für nichtig erklärt werden.

§ 16.

Für jüdische wirtschaftliche Unternehmen kann ein kommissarischer Verwalter bestellt werden. Auf ihn sind die Vorschriften der Geschäftsführungsverordnung. (Verordnungsblatt Nr. 2, Seite 19) entsprechend anzuwenden.

Bis zur Bestellung eines kommissarischen Verwalters ist der Leiter verpflichtet, die Geschäfte ordnungsgemäss zu verwalten.

§ 17.

Die Kreiskommandanturen können anordnen, dass ihnen von den Bürgermeistern der Städte und Gemeinden, in denen mehrere Juden wohnen, ein Jude benannt wird, dem die Durchführung von Massnahmen übertragen werden kann.

Главни опуномоћеник за привреду у Србији може прогласити једно предузеће за јеврејско, ако стоји претежно под јеврејским утицајем.

§ 14.

Сва јеврејска привредна предузећа као и сва правна лица која нису привредна предузећа и која имају више од једне трећине Јевреја међу својим члановима или у управи, морају до 15 јуна 1941 пријавити код надлежне Окружне команде:

своје или њима заложене акције,

уделе друштва,

тајно учешће у привредним предузећима и позајмице учињене привредним предузећима.

као и своје непокретно имање и права на имањима.

За примање пријава надлежна је она Окружна команда у чијем округу предузеће има седиште или у чијем округу се налази непокретно имање које подлеже овој наредби.

§ 15.

Правне послове из времена после 5 априла 1941 засноване на располагању иметком лица поменутих у § 11 и § 14, може Главни опуномоћеник за привреду у Србији поништити.

§ 16.

За јеврејска привредна предузећа може се поставити комесар-управитељ. На њега се примењују прописи Уредбе о вођењу послова (Лист Уредаба Бр. 2, страна 19).

До постављања комесара-управитеља управник је дужан да уредно води послове.

§ 17.

Окружне команде могу да нареду да им Претседници градова и општина, у којима станује више Јевреја, именују једног Јеврејина на кога ће се пренети извршење мера.

II. Zigeuner.**§ 18.**

Zigeuner werden den Juden gleichgestellt. Für sie gelten die Bestimmungen dieser Verordnung entsprechend.

§ 19.

Zigeuner ist, wer von mindestens drei der Rasse nach zigeunerischen Grosselternteilen abstammt.

Den Zigeunern werden gleichgestellt zigeunerische Mischlinge, die von einem oder zwei zigeunerischen Grosselternteilen abstammen und mit einer Zigeunerin verheiratet sind oder mit einer Zigeunerin die Ehe eingehen.

§ 20.

Die für die Kenntlichmachung von Zigeunern zu tragenden Armbinden müssen ebenfalls von gelber Farbe sein und die Aufschrift „Zigeuner“ tragen.

Die Zigeuner werden auf Grund der Meldung in Zigeunerlisten eingetragen.

III. Aufgaben der serbischen Behörden:**§ 21.**

Die serbischen Behörden sind für die Durchführung der in dieser Verordnung getroffenen Anordnungen verantwortlich.

IV. Strafbestimmung.**§ 22.**

Wer den Bestimmungen dieser Verordnung zuwiderhandelt, wird mit Gefängnis und Geldstrafe oder einer dieser Strafen bestraft. In schweren Fällen kann auf Zuchthaus oder Todesstrafe erkannt werden.

Belgrad, den 30. Mai 1941.

Der Militärbefehlshaber in Serbien.

II. Цигани**§ 18.**

Цигани се изједначују са Јеврејима. За њих важе одговарајуће одредбе ове Наредбе.

§ 19.

Циганом се сматра оно лице које води порекло од најмање три циганска претка. Са циганима се изједначују и цигански мелези који воде порекло од једнога или два циганска претка и који су ожењени циганком или ступе у брак са циганком.

§ 20.

За обележавање цигана носе се траке које морају исто тако бити жуте и носити натпис „Циганин“.

Цигани се на основу пријаве убележавају у циганске листе.

III. Дужности српских власти**§ 21.**

Српске власти су одговорне за извршење наређења садржаних у овој Наредби.

IV. Кавнене мере**§ 22.**

Ко се успротиви одредбама ове Наредбе биће кажњен затвором и новчаном казном, или једном од ове две казне. У тешким случајевима казниће се робијом или смрћу.

Београд, 30 маја 1941

Војни заповедник у Србији

IZVEŠTAJ PORUČNIKA WALTHERA OD 1 XI 1941 GOD.

734 pešadiski puk 4 novembra 1941

Br. B. br. 437/41 pov. Ia Poverljivo

704 pešadijskoj diviziji

Predmet: Mere odmazde

1 prilog

U prilogu puk dostavlja izveštaj poručnika Walthera iz 9 čete 433 pešadiskog puka o streljanju Jevreja i Cigana 27 i 30 X 1941, s molbom na znanje.

Poručnik Walther, Mesto štaba, 1 XI 1941
komandir 9 čete 433 pešad. piuka Poverljivo

IZVEŠTAJ O STRELJANJU JEVREJA I CIGANA

U sporazumu s nadležnim organom SS dovezao sam probrane Jevreje, odnosno Cigane, iz beogradskog zarobljeničkog logora. Kamioni iz Feldkomandanture 599, koji su mi za ovo bili stavljeni na raspoloženje, pokazali su se nepogodnim iz dva razloga:

1. Voze ih civili; usled toga nije zajemčena tajna.

2. Svi su bili bez krova ili cerade, tako da je gradsko stanovništvo videlo koga smo na vozilima imali i kuda smo se zatim vozili. Pred logorom su se bile skupile žene Jevreja, koje su urlikale i vikale pri našem odlasku.

Mesto na kome je izvršeno streljanje vrlo je podesno. Ono leži severno od Pančeva, neposredno uz drum Pančevo—Jabuka, na kome se nalazi jedna uzvišica, čiji je nagib toliki da se na nju može čovek samo s mukom ispeti. Prema toj uzvišici nalazi se močvarno zemljište, a pozadi nje je reka. Pri visokom vodostajai (kao 2 X) voda dopire skoro do uzvišice. Prema tome, može se s malo ljudi sprečiti bekstvo zarobljenika. Ist tako, tamo je i podesno peskovito zemljište, što olakšava kopanje jama, a time se skraćuje i radno vreme oko kopanja.

Po dolasku na oko 1 ½ - 2 km ispred izabranog mesta, zarobljenici su sišli s kamiona, dok su kamioni s civilnim šoferima odmah vraćeni natrag, da bi ovi imali, po mogućnosti, što manje podataka za neka pozorenja. Zatim sam, da bi bila obezbeđena sigurnost i tajna, obustavio svaki saobraćaj drumom.

Mesto streljanja obezbedio sam s 3 laka mitraljeza i 12: streliaca:

1. da se spreči pokušaj bekstva od strane zarobljenika;
2. radi samoodbrane od eventualnih prepada od srpskih bandi.

Najveći deo vremena otpada na kopanje jama, dok se samo streljanje svršava vrlo brzo (100 ljudi za 40 minuta).

Prtljag i stvari od vrednosti kod zarobljeniki prethodno sam prikupio i smestio u svoj kamion, da bi ih zatim predao NSV-u.

Streljanje Jevreja je jednostavnije nego li streljanje Cigana. Mora se priznati da Jevreji vrlo pribrano gledaju smrti u oči. Oni se drže vrlo mirno, dok Cigani jauču, vrište i stalno se pokreću, iako se nalaze već na mestu streljanja. Neki su čak pre plotuna poskakali u jame i pokušali da se pritaje kao mrtvi.

Ovo streljanje u početku nije ostavljalo na moje vojnike neki naročiti utisak, ali se već drugog dana primetilo da poneki od njih, pri vršenju streljanja na duže vreme, gubi živce. Za vreme trajanja streljanja, po mome ličnom zapažanju, ne osećaju se nikakve duševne smetnje. One se, međutim, pojavljuju onda kad se posle nekoliko dana uveče i u miru o tome razmišlja.

WALTHER s. r.

poručnik

Mesto gde su Jevreji i Cigani između 27 i 30 oktobra 1941 streljani i pokopani nalazi se u blizini Beograda, na drumu između Pančeva i Jabuke. Vidi skicu u originalu.

Текст преузет са сајта **Јеврејски логор на Београдском сајмишту: историја и сећање** <http://www.holokaust.rs>

Пре 1941: **Београдско сајмиште** (Директан линк: <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/sajmiste-logor.php>)

Године 1936, Београдска општина донела је одлуку да Друштву за приређивање сајма и изложби у Београду, уступи око 360.000 м² земље на претходно ненасељеној левој обали реке Саве. Удружење, основано двадесетих година прошлог века, је на себе преузело задатак да мочварно земљиште поред новосаграђеног Моста краља Александара претвори у Београдско сајмиште. Ово је био први грађевински пројекат на левој обали Саве који је најављивао ширење престонице Краљевине Југославије ка западу. У пролеће 1937, после исушивања првих 126.000 м² мочварног земљишта, предузимачи су започели прву фазу грађевинских радова. Изграђено је пет великих павиљона (такозваних „Југословенских павиљона”), Централне куле и четири међународна павиљона: Италијански, Мађарски, Румунски и Чехословачки. Као део прве фазе, изграђен је и Спасићев павиљон који је финансирала задужбина познатог београдског велетрговца Николе Спасића (1838–1916), затим неколико мањих зграда које су закупила појединачна предузећа, укључујући и холандског произвођача електорнике „Филипс”.

Већи део радова завршен је до отварања Првог београдског сајма, 11. септембра 1937. Друга фаза градње, завршена 1938. обухватала је настанак Турског павиљона и великог Немачког павиљона. Године 1940, започети су радови и на новом, шестом Југословенском павиљону, али су прекинути избијањем Другог светског рата.

Сајмиште, удаљено тек неколико стотина метара од центра Београда, брзо је постало популарно одредиште за становнике престонице. Поред тога што је довело стране инвеститоре и произвођаче у Југославију, сајмови и изложбе који су ту организовани обезбеђивали су богату забаву за ширу публику. У понуди је било свега – од ресторана, преко продајних штандова и уличне забаве, до културних догађаја, као што су концерти класичне музике и уметничке изложбе. У септембру 1938. „Филипс” је емитовао први телевизијски програм на Балкану из свог павиљона на Београдском сајмишту. Исте године, као део аеронаутичке изложбе, чехословачки произвођач аутомобила „Шкода” конструисао је 74 м – висок челични падобрански торањ, највиши у Европи у то време, који је коришћен за обуку падобранаца из свих делова бивше Југославије. Двадесетпетогодишња Катарина Матановић из Загреба вежбала је на Шкодином торњу пре него што је постала прва Југословенка падобранац. Београдско сајмиште, међутим, није било само место забаве, или симбол технолошког напретка и индустријских подухвата предратног југословенског друштва. Оно је служило и политици. Немачка и италијанска влада користиле су своје националне павиљоне како би промовисале начела нацистичког и фашистичког режима. Нацистичке заставе биле су истакнуте испред Немачког павиљона, чија је унутрашњост такође била украшена кукастим

крстовима и другим национал-социјалистичким обележјима. Штавише, немачка експанзија у Европи директно је утицала на изглед Београдског сајма. Године 1939, након што је Немачка напала Чехословачку, име Чешког павиљона је званично промењено у Павиљон чешко-моравског пројектората. Слично томе, Италија је исте године добила дозволу да изгради други, већи павиљон, чија би величина одражавала њену растућу војну и политичку моћ у региону, која није заобилазила ни Југославију.

Ипак, мало ко је у то време могао претпоставити да ће у пролеће 1942, дакле пет година након отварања првог Београдског јесењег сајма, његови павиљони постати место Холокауста и највећи немачки концентрациони логор у југоисточној Европи.

Јеврејски логор: 1941–1942 (Директан линк: <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/sajmiste-jevrejski-logor.php>)

Зграде Београдског сајмишта, на левој обали реке саве Саве, нису страдале приликом нацистичког бомбардовања 6. априла 1941. Ударни таласи оближњих детонација (укључујући и ону када је Југословенска војска при повлачењу дигла у ваздух Мост краља Александра) поломили су већину прозора и направили рупе на крововима павиљона. Значајне штете на објектима, међутим, није било. Током првих шест месеци окупације, сајамски павиљони су остали празни и напуштени. После поделе Југославије, река Сава је постала државна граница која је раздвајала окупирану Србију и новонасталу Независну Државу Хрватску. Лева обала реке, наспрам Београда, била је, бар формално, део Хрватске, а Сајмиште означавало њену најисточнију тачку. Пошто су нацистичке власти желеле да задрже директну контролу над границом (посебно због близине српској престоници), обала реке на хрватској страни је остала, највећим делом, под влашћу немачке војне команде у Земуну.

У јесен 1941, када су стрељачки водови Вермахта спроводили мере одмазде у којима је страдала већина Јевреја мушкараца, нацистичка администрација је почела да тражи локацију, погодну за смештај преосталих Јевреја – жена, деце и старих – који су због пола, година, или физичког стања били поштеђени стрељања. Намера окупатора је била да Јевреје задрже у Србији до пролећа 1942, а потом их депортују у „прихватилиште на истоку”, односно у један од логора у Пољској. Првобитни план је био да се за Јевреје изгради заточенички логор код села Засавица близу Сремске Митровице, на око 70 км западно од Београда. Када се испоставило да је земљиште на тој локацији подложно поплавама градња је прекинута и локација напуштена.¹⁷ Дана 23. октобра 1941. немачка војна управа је одлучила да, уместо да гради нови логор, за ту намену преуреди Београдско сајмиште, његове, у том часу, празне павиљоне. То није било идеално место за концентрациони логор, с обзиром на близину граду, али су га надлежни, у недостаку времена и идеја, прихватили.¹⁸ Сајмиште се налазило на терито-

¹⁷ Christopher R. Browning (1985). *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, London: Holms & Meleir; str 70.

¹⁸ Isto.

рији под контролом локалне команде у Земуну (Semlin), те је сходно томе, овај логор назван Judenlager Semlin – Јеврејски логор Земун.

Предложена локација за Judenlager била је формално на територији Хрватске, тако да је пре оснивања логора било неопходно одобрење власти у Загребу. Ово је наравно била чиста формалност, завршена преко Министарства иностраних послова у Берлину. Једини услови које је хрватска влада поставила били су да логору не буде српских стражара или полицајаца и да се логор мора снабдевати из Београда.¹⁹

Адаптацију павиљона изводила је немачка државна грађевинска фирма Тодт. Током новембра 1941, група од око 200 Јевреја из логора Топовске шупе радила је на претварању павиљона у логор.²⁰ Подизали су низове дрвених лежаја на три, понекад четири спрата, сличне онима у другим нацистичким концентрационим логорима. Изградили су и пољске WC-е и инсталирали вањске славине. Бодљикава жица постављена је по ободу логора, а команда усталичила свој штаб у Централној кули.

Дана 8. децембра 1941. свим Јеврејима регистрованим у Београду наређено је да се пријаве у канцеларији „Јеврејске полиције” (Judenreferat) у улици Џорџа Вашингтона. Пошто су предали кључеве својих станова и кућа, спроведени су кроз Београд и преко новоизграђеног понтонског моста на Сави, до логора. До 12. децембра у логору је већ било преко 5.000 заточеника, али је тај број убрзо порастао на 7.000.²¹ Првих 5.000 жена и деце, који су стигли на Сајмиште, смештено је у највећу зграду, Југословенски павиљон бр. 3. Оштећен кров и поломљени прозори пропуштали су кишу, снег и снажан северни ветар, што је услове за живот чинило неподношљивим. Четири мале пећи нису могле да загреју површину од око 5.000 м², тако да су заточеници патили од промрзлина и упале плућа. Због пренатрпаности, сваки заточеник имао је за себе мање од пола метра простора, на голим дрвеним лежајима. Када су нови заточеници, пристигли у јануару 1942, смештени су у Павиљон бр. 2, под једнако нехуманим условима.²²

Храна је припремана у кухињи која се налазила у Павиљону бр. 4. Дневно следовање састојало се од воде, слабог чаја, бајате чорбе од купуса или кромпира и малог комада сувог кукурузног хлеба. Овако сиромашна исхрана била је делом и стога, што су колаборационистичке власти, задужене за дистрибуцију хране у Београду, Јеврејски логор ставиле на дно листе приоритета. Иако је на Сајмишту било више од 1.000 деце, градска управа је 3. фебруара 1942. објавила, да се „испорука хране Јеврејском логору може вршити тек пошто се задовоље потребе свих осталих становника”²³

¹⁹ Isto.

²⁰ Koljanin, Milan (1992). *Nemački logor na Beogradskom Sajmištu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, str. 52.

²¹ Isto, str. 52.

²² Isto, str. 77.

²³ Levntal, Zdenko (1957). *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, str. 26.

(Више о животу у Јеврејском логору можете сазнати из писама деветнаестогодишње логорашице Хилде Дајч, које објављујемо овде)

Ужасни услови у логору Сајмиште десетковали су логорску популацију. Зима 1941/42. била је једна од најхладнијих од када се памти. Између децембра 1941. и марта 1942. око 500 јеврејских заточеника умрло је од хладноће, болести или глади. По сведочењу једне од малобројних преживелих, Шарлоте Ћосић (која је касније ослобођена јер је била удата за аријевца), лешеви логораша су одлагани у бивши Турски павиљон, који је служио и као купатило и као мртвачница. Сваких неколико дана, мртви су преношени преко залеђене реке Саве и сахрањивани на Јеврејском гробљу. У логору је постојала болница смештена у Спасићевом павиљону, у којој су радили доктор Моша Алакалај и болничарка Хилда Дајч.²⁴

Заточеници су били изложени пребијању и понижавању од стране немачких стражара. По сведочењима преживелих, стражари су често фотографисали жене у тоалетима, што су оне сматрале посебно понижавајућим. Десетак заточеника је убијено, углавном зато што су покушавали да прокријумчаре писма преко особља Јеврејске болнице, које је посећивало логор.²⁵ Погубљења су вршена на отвореном, између Павиљона 3 и 4.

Поред јеврејских заточеника, и око 500 Ромкиња и њихове деце доведено је на Сајмиште у децембру 1941. По немачким расним законима, Јевреји и Роми третирани су као једнако „инфериорни” и били су, бар формално, мета сличног дискриминишућег третмана. Међутим, у пракси, нацистичка управа у Београду није спроводила антиромске и антисемитске мере с једнаким жаром. Иако је много Рома погубљено у јесен 1941, ромска популација, у целини, за разлику од јеврејске заједнице, није била изложена обавезној регистрацији или масовном систематском заточавању. У ствари, антиромски закони примењивали су се, углавном, на Роме чергаре, тј. на појединце без сталног места боравка, којих је, по проценама нациста, на територији Србије било свега 1.500.²⁶ Због тога ромска заједница у Србији, за разлику од јеврејске, није била суочена са опасношћу од потпуног истребљења.

Заточени Роми били су смештени у Павиљону бр. 2, где се верује да су услови били гори него у другим павиљонима, с обзиром на то да је већина заточеника стигла у логор без икаквих личних ствари. Око 60 Рома умрло је током зиме, углавном од болести и хладноће. Остали су ослобођени између јануара и марта 1942, пошто су, преко пријатеља или рођака, успели да набаве доказ да имају стално место боравка. Последња група Рома ослобођена је крајем априла 1942.²⁷

Судбина Јевреја са Сајмишта била је сасвим другачија. У рано пролеће 1942, окупаторске власти у Београду су схватиле да планирано депорто-

²⁴ Koljanin Milan (1992). *Nemački logor na Beogradskom Sajmištu*. str. 73.

²⁵ Levntal, Zdenko (1957). *Zločini fašističkih okupatora*, str. 29.

²⁶ Isto, str. 98.

²⁷ Isto, str. 104.

вање Јевреја на исток није на видику. Њихово ослобађање, наравно, није долазило у обзир. Локална нацистичка администрација се зато, баш као и у јесен 1941, нашла под притиском, да што пре сама пронађе „решење” за „јеврејски проблем”. Овога пута, међутим, власт у Берлину је обезбедила неопходну „инфраструктуру”. У марту 1942. гасни камион марке саурер, који су возила два нижа SS официра, Гец и Мејер, стигао је у Београд. Овај камион, за који је у нацистичким документима коришћен еуфемизам „возило за уништавање вашки” (Entlausungswagen), био је у ствари обичан камион чији је ауспух био преправљен тако да су издувни гасови из мотора преусмеравани у херметички затворен товарни одељак камиона. Када је ауспух био овако постављен, возња у трајању од 10–15 минута, била је довољна да убије 100 људи, закључаних у возилу. Ова врста гасног камиона била је коришћена у нацистичком програму „еутаназије”, током 1940, у којем је страдало десетине хиљада инвалида и ментално оболелих. Крајем 1941. и почетком 1942. године, исто возило тестирано је као метод за „коначно решење јеврејског питања”.²⁸

Прве жртве гасног камиона у Београду, биле су особље и пацијенти из две јеврејске болнице у граду. Током два дана, 18–19. марта 1942, преко 800 људи (углавном пацијената) било је утоварено у гасни камион, у групама између 80 и 100. Сви су умрли од тровања угљенмоноксидом, на путу кроз Београд, до губилишта у Јајинцима, селу у подножју планине Авале, јужно од града. По доласку у Јајинце, седам Срба затвореника вадило је мртве из камиона и закопавало у масовне гробнице.²⁹

Аутор Јован Бајфорд

²⁸ Istorija gasnog kamiona opisana je u poglavlju „The development and production of the Nazi gas van”, u Christopher R. Browning (1985). *Fateful Months...*, str. 57– 67.

²⁹ Christopher R. Browning (1985). *Fateful Months...*, str. 81.

Писма Хилде Дајч

Фотографија Хилде Дајч од пре Другог светског рата (Јеврејски историјски музеј/Београд)
Сајт *Јеврејски логор на Београдском сајмишту: Историја и сећање* <http://www.holokaust.rs>
(Директан линк: <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/sajmiste-jevrejski-logor.php>)

Уводни текст преузет са сајта *Јеврејски логор на Београдском сајмишту: Историја и сећање* <http://www.holokaust.rs>
(Директан линк: <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/sajmiste-jevrejski-logor.php>)

Писма Хилде Дајч нуде редак и дирљив увид у услове у Јеврејском логору на Сајмишту, између децембра 1941. и маја 1942. године.

Хилда Дајч је рођена 1922. у imuћној ашкенаској породици коју су сачињавали њени родитељи, Емил и Аугуста и млађи брат Ханс. Пре рата, пошто је матурирала у гимназији као једна од најбољих у својој генерацији, Хилда се уписала на студије архитектуре, на Београдском универзитету. Пошто су, у окупираној Србији, студије прекинуте, Хилда је волонтирала као медицинска сестра у Јеврејској болници у Београду.

Првих месеци окупације Хилдин отац, Емил Дајч, био је на дужности потпредседника *Vertretung der Jüdischen Gemainchaft*, представничког тела Јеврејске заједнице у Београду. Ова организација, основана од стране нациста, преузела је на себе послове Јеврејске заједнице, разних добротворних организација и других јеврејских институција којима је окупатор априла 1941. забранио рад. Захваљујући ангажовању Емила Дајча у Представничком телу, у раној фази окупације, Хилдина породица је била поштеђена многих оштрих антисемитских мера и закона којима су у то време били изложени Јевреји у Београду.

Децембра 1941, пошто је већина мушке јеврејске популације у земљи убијена у оквиру мера одмазде које је спровео *Wehrmacht*, као одговор на побуне и саботаже, женама, деци и старцима било је наређено да спакују личне ствари и јаве се главној канцеларији Јуденреферата – јеврејском одељењу Специјалне полиције у улици Џорџа Вашингтона бр. 23. Одатле

су одведени у адаптирани Павиљон бр. 3 у новоосновани Јуденлагер Семлин. Иако породице оних који су били у руководству Јеврејског представничког тела нису биле приморане да се повинују овом наређењу, Хилда се, противно жељама своје породице, добровољно пријавила да оде у логор и настави да обавља посао медицинске сестре међу, како је сама изјавила, „људима којима је потребна помоћ”.

Прво писмо Хилде Дајч написано је 7. децембра 1941, дан пре него што је отишла на Сајмиште. Прималац овог писма била је Нада Новак, Хилдина другарица из гимназије. Нада, две године старија од Хилде, била је председница гимназијске литерарне дружине, где су се те две девојке и упознале. У писму Хилда спомиње време које је провела у школи и „дружини” као „најпријатнији период живота.”

Друго писмо је написано два дана касније, 9. децембра, и садржи прве утиске о животу у логору. Упућено је Мирјани Петровић, још једној школској другарици, која је писала Хилди дан раније. Писма је кријумчарило јеврејско болничко особље, које је редовно посећивало логор.

Сматра се да је, упућено Нади Новак, написано око 13. децембра. У њему Хилда открива да ће јој се чланови њене породице ускоро придружити у логору. С обзиром на то да су сви Јевреји били интернирани на Сајмишту, нацисти очигледно више нису имали користи од Представничког тела јеврејске заједнице или њихових руководилаца.

У периоду између трећег и четвртог писма, Мирјана Петровић се неколико пута састала са Хилдом, једном заједно са Надом Новак. Током оштре зиме 1941/42. река Сава се заледила и свакога дана могле су се видети мале групе логораша како пешке прелазе лед под немачком стражом, теглећи носила са мртвима или тешко болеснима. На обали, преко пута логора, чекало их је особље Јеврејске болнице, које је утоваривало жртве у камионе и одвозило их у болницу или на Јеврејско гробље. Једном приликом, Хилда је успела да уговори састанак са Мирјаном, у запуштеној кафани за лучке раднике где је логорашима који су преносили мртве и болесне био дозвољен кратак предак, пре повратка у логор. У крчми су се пријатељице, Мирјана и Хилда загриле и кратко разговарале. Среле су на истом месту још два пута али им током последњег сусрета стража није дозволила да размене ни једну реч. Мирјана Петровић је касније испричала да је Хилда том приликом деловала мршавије него пре и била бледа, потиштена и очајна³⁰. Ово се види и из Хилдиног последњег сачуваног писма са Сајмишта, написаног почетком фебруара 1942.

Датум смрти Хилде Дајч није познат, али је сигурно да је убијена у гасном камиону, заједно са преко 6.000 жена, деце и старих. Од краја марта, до 10. маја 1942, логораша су, у групама од 50 до 100 људи, последњи пут пролазећи улицама Београда, одвожени до масовних гробница у Јајинцима.

³⁰ Ови детаљи се спомињу у писму које је Мирјана Петровић послала новинару и публицисти Јаши Алмулију 1989. Видети Алмули, Јаша, Јеврејке говоре, Београд, 2005, стр. 132–133.

(Прва три писма Хилде Дајч су власништво Јеврејског историјског музеја у Београду, док се четврто налази у Историјском архиву Београда)

Јован Бајфорџ

Прво писмо

Надо, драга моја,

Сутра ујутру полазим у логор. Мене нико неће натерати, ја не чекам на позив. Јављам се добровољно да пођем са првом групом која полази из Џорџа Вашингтона 23, сутра у 9 сати ујутру. Моји су противни мојој одлуци, али ја мислим да ћеш ме барем ти разумети: има толико људи којима је потребна помоћ, да ја морам по налогу своје савести да пређем преко сентименталних разлога у вези са породицом и кућом и да се потпуно ставим у службу других. Болница остаје још у вароши, а управник ми је обећао да ће ме поново примити када се болница буде доселила у логор. Потпуно сам мирна и сталожена и уверена да ће све испасти добро, чак изнад мојих оптимистичких претпоставки. Мислићу често на тебе, ти знаш, а можда и не, шта си за мене представљала – то ћеш и убудуће. Ти си ми најлепша успомена из мог најпријатнијег периода – из дружине.

Надо моја драга, ја те много, много волим.

Хилда.

7. XII 1941

Јевреји на путу ка логору на Сајмишту (Јеврејски историјски музеј у Београду)
Сајт Јеврејски логор на Београдском сајмишту: Историја и сећање <http://www.holokaust.rs>
(Директан линк: <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/sajmiste-jevrejski-logor.php>)

Јевреји на путу ка логору на Сајмишту (Јеврејски историјски музеј у Београду)
Сајт *Јеврејски логор на Београдском сајмишту*: Историја и сећање <http://www.holokaust.rs>
(Директан линк: <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/sajmiste-jevrejski-logor.php>)

Драга моја Мирјана,

Пишем ти из шталске идиле лежећи на слами док се уместо звезданог неба налази над мојом главом дрвена конструкција крова павиљона бр. 3. Са моје галерије (треће) која се састоји из низа дасака, а на којој нас три имамо свака по 80 цм у ширини животног простора, посматрам овај лавиринт, односно мравињак бедника чије су трагедије бројне као и они који живе не зато што су свесни да ће једном бити боље, већ зато што немају снаге да прекину са животом. Уколико је то то.

Мирјана драга, твоје писмо то си ти, волим га као што волим тебе. Твоје речи и осећања лепа су као и твоја спољашност, а твоје саосећање велико као све друго лепо што је специфично твоје. Немој да се дивиш једном човеку који има брзе акције. Други можда имају више алтруизма, а мање енергије, више скромности него амбиције, па су им дела, мада велика, скривена, а дела других више падају у очи својом одлучношћу и брзим извођењем.

Мирјана драга, овде сада има 2.000 жена и деце, скоро 100 одојчади за које не може ни млеко да се кува јер нема огрева а према висини павиљона и јачини кошаве можеш већ да израчунаш ступањ топлоте. Читам Хајнеа и он ми прија, мада имамо клозет удаљен пола километра и то за петнаест особа наједанпут, мада смо до четири сата добили само два пута мало купуса за који се види да је у води куван, мада лежим на мало сламе, а деца са свију страна и светлост гори целе ноћи, мада вичу на нас „Idiotische Saubande” (идиотска свињска бандо) итд., мада нас зову сваки час на збор и све преступе строго кажњавају. Зидова има доста. Ја сам почела данас са радом у амбуланти, тј. једном столу са неколико флаша и газе, за којим је само један лекар, једна апотекарка и ја. Посла има доста, људи, то јест жене падају у несвест итд. Али се у већини случајева држе више него

Друго писмо

јуначки. Ретке су сузе. Нарочито код омладине. Једино што ми недостаје јесте пристојна могућност за умивање. Нама ће доћи још 2.500 особа, а има свега 2 лавабоа, тј. чесме. Постепено ће све доћи у ред и у то нимало не сумњам. Болница ће бити у једном другом павиљону. Броје нас често, из истог разлога су и павиљони ограђени жицом. Нимало не жалим што сам дошла, већ сам задовољна својом одлуком. Ако ћу свака два дана моћи толико да урадим за друге као ова два, онда ће цела ствар имати много смисла. Ја знам, чврсто сам убеђена у то да је ово само пролазно (што не искључује могућност да то траје и неколико месеци), крај ће бити добар и ја сам унапред задовољна. Стичем свакодневно много познанстава, искуства, упознајем људе са њихове праве стране (ретки су они који и овде глуме). Многи људи се примају којекаквих „командантштина”. Мада бих могла, ја се таквих ствари не примам, моје амбиције нису упућене у томе смеру. Мирјана драга, ти ћеш ме препознати, ја се нећу променити, тек сада осећам по својој сталожности да сам прилично изграђена и да спољне ствари слабо утичу на мене. Само бих волела да мојим родитељима ова чаша буде поштеђена.

Погледала сам, драга, на твој прозор кад су нас камионом возили на Сајмиште, али тебе нисам видела. Када се идућег пута сретнемо морамо да надокнадимо у смислу другарства све оно што током године нисмо чинили. Шта знаш, можда је тек тај растанак тако необичан... (текст нечитак) ...да дознам колико те волим, колико сам везана за тебе мада тако често нисам била с тобом.

Мирјана драга, остани таква каква јеси, јер си златна и ја те много волим, твоја Хилда.

9. XII 1941.

Треће писмо

Надо, златна моја,

Није била баш романтична сцена у којој сам дошла до твог писма, наиме нас две сестре на челу са једном апотекарком организовале смо кување чаја и млека (уколико су то жене понеле собом јер се овде нити шта може послати, нити овамо стижу пакети) на дванаест шпиритус кохера – и баш при том кувању уз највећу галаму изнутра и споља док су ми текле сузе због дима и спиритуса, потекле су ми праве, искрене, олакшавајуће сузе читајући твоје писмо.

Овде је тако – не знам како да га окарактеришем, једном речи једна велика штала за 5.000 и више људи, без зида, без ограде, све у истој одаји. Појединости овог чаробног замка сам описала Мирјани па ми се не да да понављам. Добијамо или доручак или вечеру и то уз најпогрдније речи – срећа још, човеку прође апетит па није гладан. За ових пет дана је било четири пута купуса. Иначе је дивно. Нарочито у погледу на наше суседе – Цигански логор. Данас сам била тамо и ошишала 15 вашљиваца и намазала их. Међутим, мада сам после испекла руке до лактова крезолом, ипак је посао некористан, јер кад завршим са другом партијом, биће прва опет вашљива.

Управа логора је у банатским рукама, систем непотизма, односно љубавницизма, али ми Београђани смо сувише питоми, а они то користе, јер ко први девојци онеме и девојка. Сваких сто људи има блок команданта, обично неку балавицу од 16–20 године, а иначе данас су изабрали од девојака, од 16–23 године 100 лагерполицаца. Ја сам се сакрила, јер познајем моју особиту наклоност према полицији ма које врсте. Какав критеријум при том узимају, познато је само њима.

Сад је пола једанаест, лежим и под собом осећам сламу (диван предмет нарочито кад се испуни бувама) и пишем ти. Врло сам задовољна што сам овде била од првог тренутка, човек доживљава толико интересантних и непоновљивих ствари да би било штета испустити коју. Мада на све нас има само две чесме, ипак сам чиста јер се дигнем пре пет и идем да се цела умијем. Овде се за све стоји у реду. Љубазно од њих што вежбају наше стрпљење. Само би срећа била да се свуда стигне на ред. То већ теже иде. Данас су сву децу (мушку) и одрасле људе, који су као болесни били са нама, не знамо куд одвели – па да, монотонија би сметала напетости наших живаца. Можеш да замислиш ларму коју чини више од 5.000 људи, затворених у једну одају, дању не чујеш ни сопствене речи, ноћу имаш бесплатан оркестар плача деце, хркања, кашљања и осталих тонова. Имам посла од пола седам ујутру до пола девет увече, данас и дуже, али ће се и то уредити чим болница буде стигла, а то ће вероватно бити за који дан. Курир болнице долази свакодневно овамо, а данас је и Ханс био и од њега сам дознала непријатну вест да ће моји сутра доћи. Овакав week-end није нимало препоручљив, нарочито не за моје родитеље и Ханса коме је потребна добра храна. Узели су нам сав новац и накит сем 100 динара по глави. Једино у чему не штеде је електрика која гори и ноћу те ми омета сан мој праведни. Моја амбиција мора да буде увек задовољена, јер желим увек све у суперлативима. А и ово је један своје врсте. Откако сам ту врло сам мирна, много радим и то са огромном вољом и осећам савршени преокрет. Док сам раније на „слободи” мислила стално на логор, сад сам за пет дана тако навикла на њега, да уопште о њему не мислим, већ о много лепшим стварима, као што су – ти већ знаш да ја мислим много на тебе. Увече читам. Мада смо смели да понесемо само толико колико сме да се понесе, ја имам Вертера, Хајнеа, Паскала, Монтења, енглески и хебрејски уџбеник. Тако мала библиотека, а чини ми се ипак од огромне користи.

Надо моја, не пишем то само зато што ми је жеља, већ чврсто убеђење: видећемо се ускоро. Ја немам намеру да овде летујем, а надам се да ће они (са великим О) узети моје намере на разматрање. Решење њихово очекујем ускоро.

Надо моја, морам да спавам, сутра ћу се рано дићи, а снагу хоћу да чувам. Здравно, мила моја, бојим се да мислим на тебе у овој прљавој штали да не кварим ону светињу коју о теби носим у себи.

Много тебе, маму, Јасну и остале срдечно поздравља један весео добровољац.

Мила моја,

Нисам ни могла да појмим да ће наш сусрет, мада сам те очекивала, да остави, начини у мени такву буру осећања, да унесе још више немира у ово хаотично стање моје душе која не може никако да се смири. Свим филозофирањима је крај на жичаној огради и реалност какву ви ван ње не можете ни издалека да замислите јер бисте од бола урлали – пружа се у потпуности. Та реалност је ненадмашна, наша беда огромна, све фразе о јачини духа падају пред сузама од глади и зиме; све наде о скором изласку губе се пред једноличном перспективом пасивног бивствовања које ни по чему на свету не личи на живот. То није ни иронија живота. То је његова најдубља трагедија. Можемо да издржимо не зато што смо јаки, него стога што нисмо сваког тренутка свесни своје бескрајне мизерије у погледу свега, свега што сачињава наш живот.

Већ смо ту скоро девет недеља и још сам помало писмена, још умам помало да мислим. Свако вече, без изузетка, читам твоја и Надина писма и то ми је једини тренутак када сам нешто друго, не, само Lagerinsasse (лого-рашица). Робија је злато према овоме, ми не знамо ни зашто, ни на што, ни на колико смо осуђени. Све на свету је дивно, и најбеднија егзистенција ван логора, а ово је инкарнација свију зала. Сви постајемо зли јер смо гладни, сви постајемо заједљиви и бројимо један другом залогаше, сви су очајни – а ипак се нико не убија јер смо сви скупа једна маса животиња коју презирем. Мрзим нас све јер смо сви једнако пропали.

Близу смо света, а тако удаљени од свих. Ни са ким немамо везе, живот сваког појединца напољу тече исто тако даље, као да се пола километра даље не одиграва кланица шест хиљада невиних. Сви смо једнаки по својој кукавичлуку и ви и ми. Доста!

Ја ипак нисам такав нејунак као што би по овоме могла да судиш. Подносим све што мене погађа лако, безболно. Али та околина. То је оно што ме нервира. Људи ми иду на живце. Ни глад од које плачеш, ни зима при којој ти се вода у чаши и крв у жилама следи, ни смрад латрина, ни кошава, ништа није тако одвратно као гомила која заслужује сажаљење, а ти јој не можеш помоћи, него се ставити изнад ње и презрети је. Зашто тај свет говори увек само о ономе што вређа његова црева и остале органе врло цењеног кадавера. А пропо, пре неки дан смо уређивали лешеве, било их је 27, у турском павиљону, и то све у фронт. Мени ништа више није одвратно, ни мој прљави посао. Све би се могло само кад би се знало оно што се не може сазнати – када ће се отворити капије милости. Какве ли намере имају са нама? У сталној смо напетости: хоће ли нас стрељати, дићи у зрак, транспортовати у Пољску? То је све споредно! Садашњост само треба прескочити, није нимало пријатна, нимало.

Сада је пола три, дежурам целу ноћ у амбуланти (сваку четврту ноћ) у павиљону кашљу у хору и чује се клопарање кише са крова. Овде у амбуланти пуши се фуруна дозлабога, али ко се дима не надими...

Ово је мој најузбудљивији дан у логору. Желети нешто толико па да се то испуни више је него срећа. Можда ћемо се једном живи извући одавде у један срећнији живот, јер то тако страшно, мада већ малокрвно желимо.

Мирјана, моја драга, ми смо робље заробљено, много мање још од тога, ми нисмо ни колико губавци, ми смо једна презрена и гладна хорда, а кад и поред тога човек угледа мало живота, а то си ти, осети толико нових животних сокова да струје у њему. Само, да, ово вечно само – отргнути се после тога од живота толико је болно и горко да ни море суза проливених није довољно мерило. Како ми је тек сада тешко. Плачем и сви се смеју: „Зар ти која вучеш као мушкарац смеш да плачеш као сентиментална шипарица!”

Али шта ћу кад ми је тако грозно тешко при души. То је рефрен који целу ноћ понављам. Знаш да нема изгледа да ћемо скоро изаћи, а напољу сте ти и Нада, једино што ме везује за Београд који по некој несхватљивој контрадикцији истовремено страшно мрзим и страшно волим. Ти не знаш, као што ни ја нисам знала, шта то значи бити овде. Желим ти да никад не сазнаш. Већ као дете бојала сам се да ме не закопају живу. И ово је нека врста привидне смрти. Хоће ли после ње бити неког васкрсења? Нисам никад толико мислила на вас две као сада. Стално разговарам са вама и желим да вас видим јер сте ви за мене онај „изгубљени рај”.

Љуби вас ваша логорка.